

પ્રા. દયારામ પી. માહલે
આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર
મહિલા મહાવિદ્યાલય, વડોદરા.

સ્થાનાંતરિત આદિવાસીઓના આરોગ્યના પ્રશ્ન અને તેના ઉપાયો

ભારત દેશના જુદાજુદા રાજ્યોમાં રહેતા લોકોના સ્વાસ્થ્ય અને આરોગ્યના પ્રશ્નો માટે દિનપ્રતિદિન વધુ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. જેથી આરોગ્યની સગવડ અને સુવિધાઓ જિલ્લા, તાલુકા અને ગ્રામિણ સ્તરે વધુ કેન્દ્રિત થતી જાય છે. લોકોનો સ્વાસ્થ્ય અને આરોગ્ય જાળવવા સરકારશ્રી દ્વારા ઘણી રકમ ખર્ચવામાં આવે છે. પરંતુ ગ્રામિણ સમુદાયોમાં રહેતા આદિવાસી લોકો સુધી કોઈને કોઈ કારણોસર આરોગ્યની સેવા જરૂરી પ્રમાણમાં પહોંચતી નથી. આથી ગ્રામ્ય વિસ્તાર અને જંગલો પહાડોમાં વસવાટ કરનારા આદિવાસીઓમાં આરોગ્યનો પ્રશ્નો હજુ યથાસ્થિતિમાં જોવા મળે છે. જેમાં પણ સ્થાનાંતરીત આદિવાસીઓ માટે આ પ્રશ્ન વધુ ગંભીર બનતો જાય છે.

આદિવાસીઓ જે વિસ્તારમાં સ્થાનાંતર કરે છે તે વિસ્તારમાં આરોગ્યનો પ્રશ્નો જટિલ છે. આ વિસ્તારમાં મોટાભાગના રોગો ગંદા વસવાટ, વહેમો, પીવાના પાણી, પૌષ્ટિક ખોરાકનો અભાવ, શરીર અને કપડાની અસ્વચ્છતા, અજ્ઞાન, વહેમો અંધશ્રદ્ધા વગેરે ઉપર આધારિત છે. મોટાભાગના સ્થાનાંતરીત આદિવાસીઓ ગરીબીની રેખા નીચે જીવે છે. પોતાના રોગો પ્રત્યે અસભાન રહે છે. અભાનતા પાછળ તેમનામાં રહેલ નિરક્ષરતા અને આર્થિક પરિસ્થિતિ જવાબદાર છે.

આ શંસોધન પેપર શોધકર્તાના પીએચ.ડી. શોધકાર્ય દરમ્યાન ક્ષતકાર્ય અભ્યાસ પદ્ધતિ દ્વારા મુલાકાત અનુસૂચી, નિરીક્ષણ પ્રયુક્તિથી એકત્રીત કરેલ માહિતીના આધારે તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. શોધકર્તા ડાંગનો વતની હોવાથી ઉત્તરદાતાઓ સાથે લાંબો સમયનો અર્થસભર પરિચય ધરાવે છે. તેથી જરૂરી હકીકતલક્ષી, વિશ્વાસનીય માહિતી પ્રાપ્ત કરવાનો લાભ મળ્યો છે.

સ્થાનાંતરીત આદિવાસીઓમાં આરોગ્ય :

આરોગ્ય એટલે કે શારીરિક, માનસિક, સામાજિક તંદુરસ્તી, વ્યક્તિની તંદુરસ્તી જળવાય તો તે લાંબુ જીવી શકે અને સ્ફૂર્તિથી કામ કરી શકે. કોઈ પણ પ્રકારની બિમારી માણસના તન, મન અને વ્યક્તિ ઉપર વિપરીત અસર કરે છે અને છેવટે સમાજ માટેના જરૂરી કાર્યોમાં પણ અવરોધ પેદા થાય છે. સમાજ માટે કહેવાયું છે કે જે સમાજના લોકોનું તન, મન નિરોગી તે સમાજ નિરોગી. સ્વસ્થ શરીર સ્વસ્થ મનથી સ્વસ્થ સમાજની રચના થાય છે. સ્વસ્થ સમાજ સ્વસ્થ રાષ્ટ્રનું નિર્માણ કરી શકે છે. ટૂંકમાં આરોગ્ય એટલે તન અને મનની સ્વાસ્થ્ય સ્થિતિ. વર્લ્ડ હેલ્થ ઓર્ગેનાઈઝેશન (WHO)ના મત મુજબ વ્યક્તિના શરીરમાં રોગો, માંદગી કે અશક્તિનો અભાવ નહિ, પરંતુ વ્યક્તિનું શારીરિક, માનસિક અને સામાજિક રીતે સંપૂર્ણ સુખદ સ્થિતિ તેને આરોગ્ય કહી શકાય.

તંદુરસ્ત સમાજનાં નિર્માણ માટે માનવી તંદુરસ્ત બને અને તંદુરસ્ત જીવન જીવે તે આવશ્યક છે. સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત કરવું એ દરેક માનવીનો અધિકાર છે તે તેને મળવો જોઈએ. સામાન્ય લોકોમાં એવી માન્યતા છે કે આદિવાસીઓ જંગલ અને પહાડી વિસ્તારમાં રહેતા હોવાથી ખડતલ, મહેનતું, કસાયેલ શરીરવાળા હોવાથી તેમને રોગ થતા નથી. આ એક માન્યતા છે, વાસ્તવિકતા આ છે કે, ગરીબી તેમને મજૂરી માટે સ્થળાંતર કરવા કે કુદરત સાથે સંઘર્ષમાં ઉતરવા મજબૂર કરી ફરજ પાડે છે. સ્વચ્છતાનો તેમનામાં અભાવ હોય છે. પરિણામે તેઓ વિવિધ રોગોનો ભોગ બને છે.

સ્થળાંતરીત આદિવાસીઓના આરોગ્ય માટે સરકાર અને લોકસેવી સંસ્થાઓ કામ કરે છે. તેઓ જે વિસ્તારમાં સ્થળાંતર કરે છે તે વિસ્તારનું પર્યાવરણ, રહેણી-કરણી, આર્થિક પરિબળો, આરોગ્ય સંભાળ સેવાઓ વગેરેનો મહત્તમ ઉપયોગનો સમાવેશ કરી શકાય. આમ છતાં એકવીશમી સદીમાં પણ તેમના આરોગ્યના અનેકવિધ પ્રશ્નો જોવા મળે છે.

સ્થળાંતરીત આદિવાસીઓનાં આરોગ્યના પ્રશ્નો

આદિવાસી વિસ્તરણમાં તેમજ સ્થળાંતરના સ્થળે આરોગ્ય અને તબીબી સેવાઓ અપુરતી છે. આ બન્ને વિસ્તારોમાં આરોગ્ય અંગે સૌ સૌ કોઈ બેદરકાર છે. આદિવાસી વિસ્તારમાં આરોગ્ય અંગેના પ્રશ્નો મટે વિવિધ પરિબળો જવાબદાર છે.

- ડાંગ જિલ્લાની લગભગ ૩૭ ટકા આદિવાસી વસ્તી અને ચાલુ અભ્યાસમાં એક ગામના ૨૪૬ ઉત્તરદાતાઓમાંથી ૨૦૦ (૮૧.૩૦ ટકા) ઉત્તરદાતાઓ ૭ થી ૮ મહિના સુધી સ્થળાંતર કરી દક્ષિણ ગુજરાતના વિભિન્ન સ્થળોએ શેરડી કાપવા જાય છે. શેરડી કાપતી વખતે શેરડીના પાંદડા તેમના શરીરને લાગતા હોવાથી ખંજવાડ ઉપડે છે. જેથી તેઓ સ્નાન કરતા નથી, શરીર ઉપરના કપડા ધોતા નથી. સ્નાન કરવાથી બળતરા થાય છે તેવું તેઓ જણાવે છે. આના લીધે ચામડીના રોગો તેમનામાં વધારે જોવા મળે છે. વતનમાં આવે ત્યારે તેમની સાથે રોગોને લઈ આવે છે અને ફેલાવો કરે છે.

- સ્થળાંતરીત આદિવાસીઓમાં નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ વધુ હોવાથી આરોગ્ય વિશે જાગૃતિનો અભાવ છે. શિક્ષણના વિકાસ વિના કોઈ પણ સમાજની વિકાસની કલ્પના કરી શકતા નથી. શિક્ષણ અને વિકાસ એક બીજાના પર્યાય છે. વ્યક્તિના સર્વાંગીણ વિકાસમાં શિક્ષણ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

- અજ્ઞાનતાને કારણે અંધશ્રદ્ધમાં વિશ્વાસ રાખે છે. જીવલેણ રોગો માટે ભગતો પાસે કે દેવી-દેવતાઓમાં શ્રદ્ધા રાખી બાધા રાખે છે. આવી રીતે તેઓ રોગનો ભોગ બને છે.

- આદિવાસીઓ મોટાભાગે સવારે ઊઠીને બ્રશ, દાંતણનો ઉપયોગ કરતા નથી, દરરોજ સ્નાન કરતા નથી, કપડા ગંદા થઈ જાય ત્યાં સુધી શરીરમાં પહેરી રાખે છે, પણ ધોતા નથી. હાથ ધોઈને જમવા બેસતા નથી. શૌચાલયનો ઉપયોગ કરતી વખતે પાણીનો ઉપયોગ કરતા નથી. જેથી સ્વચ્છતા ન જાળવતા દાંત, મોઢા, ચામડીના રોગો વધુ જોવા મળે છે.

- સ્થળાંતરીત આદિવાસીઓ શ્રમાકર્મ વધુ કરતા હોવાથી નશીલા દ્રવ્યોમાં દારૂ, બીડી, તમાકુ વગેરેનો વધારે ઉપયોગ કરે છે. જે તેમના શરીરના જુદા જુદા અવયવો ઉપર દુરગામી અસરો ઉપજાવે છે. જેમ કે આંખ, હૃદય, શ્વાસતંત્ર, હાંડકા, ચામડી, કીડની, પેટ, આતરડા, વગેરે શરીરના અવયવોને નુકશાન પહોંચાડે છે. આ રીતે વિવિધ બિમારીના શિકાર બને છે. નશીલા દ્રવ્યો તેમની વિચાર શક્તિને મંદ પાડે છે. આ રીતે તેમના આરોગ્ય ઉપર વિપરીત અસર પડે છે.

- આદિવાસીઓના મનમાંથી વહેમ અંધશ્રદ્ધા દૂર થયા નથી અને આર્થિક પરિસ્થિતિ નબળી હોવાથી પ્રસૂતી માટે ગામના દાયણનો જ ઉપયોગ કરે છે. પ્રસૂતી વખતે યોગ્ય ચોકસાઈ રાખવામાં આવતી નથી. ગર્ભવતી મહિલાને પોષણક્ષમ આહાર, રસીઓ, દવાઓ નિયમીત મળતી નથી. જેથી ઘનુર, હિમોગ્લોબીનની ખામી રહે જાય છે. આવનાર બાળક પણ ઝાડા, ઉલટી, કરમિયા, શ્વાસ કે છાતીનો દુખાવો, મરડો, ઓરી, અછબડા, ચામડીના રોગો, ખાંસી, શરદી, પેટ ફુલવું મલેરિયા, ન્યુમોનિયા જેવાં રોગો થાય છે.

- ડાંગ જિલ્લા મોટાભાગના આદિવાસીઓ નદીના કિનારે રેતીમાં ખાડો કરી ઝરો બનાવી તેમાંથી પીવા માટે પાણીનો ઉપયોગ કરે છે. કૂવામાં જંતુનાશક દવાઓનો ઉપયોગ થતો નથી અને થાય તો તે કૂવાનું પાણી પીતા નથી, પાણી ગાળીને ઉપયોગ કરતા નથી, ચોમાસા દરમિયાન નદી-કોતરોનું ડહોળુ પાણીનો ઉપયોગ કરે છે. સ્થળાંતરના સ્થળે પણ શુદ્ધ પાણી મળતુ નથી. ૮૦ ટકા રોગો પાણીથી થાય જેના કારણે પાણીજન્ય રોગોનું પ્રમાણ વધારે છે.

- સ્થળાંતરના સ્થળે ખુલ્લી જગ્યામાં ઝુપડીઓ બાંધી ગંદા વિસ્તારમાં રહેતા હોવાથી મચ્છરનો ઉપદ્રવ હોય છે. આ મચ્છરોના કારણે મલેરિયા, ટાઈફોઇડ વગેરે રોગનો ભોગ બને છે.

- ઘણા સ્થળાંતરના સ્થળો મુખ્ય માર્ગથી દૂર છે જેથી બિમારી સમયે તેમની હાલત દયનીય બની જાય છે.

આરોગ્યના પ્રશ્નોના ઉપાયો :

સ્થળાંતરીત આદિવાસીઓના આરોગ્યની જાળવણી માટે પોષણદાયક ખોરાક મળવો જરૂરી છે. એ જ રીતે આરોગ્યની સંભાળ માટે આરોગ્યની સુવિધાઓ પણ એટલી જ જરૂરી છે. તેઓ સ્થળાંતરના સ્થળે પ્રદુષણ, ગંદકી, ચેપ વગેરે અનેક કારણોસર રોગનો ભોગ બને છે. આરોગ્યની સંભાળ માટે આરોગ્યની સુવિધા, શિક્ષણ આવશ્યક ગણાય છે.

- સ્થળાંતરીત આદિવાસીઓમાં જાગૃતતા લાવા પ્રયાસ કરવો જોઈએ. જેથી બાળરોગો, ગાઈનેક રોગ, પ્રસૂતિ વખતે રાખવાની કાળજી, ક્યા રોગ માટે ક્યા ડોક્ટરની સારવાર ઉપયોગી બનશે વગેરે બાબતે તેમનામાં જાગૃતતા આવે તે માટે કેમ્પોનું આયોજન કરવું જોઈએ.

- નશીલા દ્રવ્યો જેવા કે દારૂ, બીડી, સિગારેટ, તમાકું, ગુટખા વગેરે શરીર માટે કેટલા નુકશાનકારક છે તે માટે જુદા જુદા સ્ટેજે વ્યજનમુક્તિના કાર્યક્રમ કરવા જોઈએ. આદિવાસીઓનાં ગરીબીની મૂળમાં મોટાભાગે વ્યજનો જવાબદાર છે. માટે અવારનવાર આવા કાર્યોક્રમો યોજવા જોઈએ જેથી સારા પરિણામો મળી શકે. ખાસ કરીને ‘દારૂ’ માટે સરકારે ગંભીર પગલા લેવા જોઈએ.

- તેમનામાં રહેલ વહેમ અને શ્રદ્ધા દૂર કરી ડોક્ટર પાસે જ પોતાની સારવાર કરાવે, પ્રસૂતિ વખતે ફરજિયાત પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્ર, સિવિલ હોસ્પિટલનો કે પ્રસૂતિ ક્લીનીકનો જ ઉપયોગ થાય. પોતાના કપડા, શરીર અને રહેઠાણની સ્વચ્છતા જાળવે ત માટે તેમનામાં જાગૃતિ લાવવી જરૂરી છે.

- તેઓને પીવાનું ચોખ્ખુ પાણી મળી રહે તેવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. જેથી પાણીથી થતા રોગોથી બચાવી શકાય.

- સ્થળાંતરના સ્થળે હેલ્થ સેન્ટરો ઊભા કરી આ સેન્ટરોની કામગીરી નિયમિત બનાવી આરોગ્યના પ્રશ્નો હલ કરી શકાય.

- સ્થળાંતરના સ્થળે હેલ્થ સેન્ટરો ઊભા કરી આ સેન્ટરોની કામગીરી નિયમિત વનાવી આરોગ્યના પ્રશ્નો હલ કરી શકાય.

- આદિવાસી વિસ્તારોમાં એઈડસ, સ્વાઈનફ્લુ જેવી બિમારીઓ જોવા મળે છે. તેની તપાસ કરી આવા રોગોને અટકાવવા જરૂરી પગલા લેવા જોઈએ. સ્થળાંતરીત આદિવાસીઓ વતન પાછા ફરતા હોય ત્યારે તેમની શારીરિક તપાસ કરવી જોઈએ.

- સ્થાનિક કક્ષાએ રોજગારી ઊભી કરી સ્થળાંતર અટકાવવું જોઈએ. જેથી સ્થળાંતરના સ્થળે પ્રદુષણ, ચેપ વગેરેનો ભોગ બનતા અટકાવી શકાય છે.

- સ્થળાંતરીત આદિવાસીઓ ‘કોચતા’ બનાવવા માટે નાની ઉંમરે થતા લગ્નો, બે બાળકો વચ્ચે ઓછું અંતર, રોગ પ્રતિકારક રસીનો અભાવ, પોષણક્ષમ આહારનો અભાવ વગેરે બાબતો ધ્યાન પર લઈ તેનું ચોક્કસ નિવારણ કરવા સમજદારી ઊભી કરવી જોઈએ.

- ખાનગી ડોક્ટરો દર્દીઓની લાચારીનો લાભ લઈ ફીની મોટી રકમ લે છે તે દૂર કરી તેઓ તરફથી અપાતી સેવાઓનું સ્તર સુધારવું જોઈએ.

- સ્થળાંતરીત આદિવાસીઓના બાળકો અને મહિલાઓની આરોગ્યની જાળવણી પર ભાર આપવો જોઈએ. કારણ કે બાળકો તો આવતીકાલનો નાગરીક છે. માતાની તબિયત પર તો ભાવી પેઢની તબિયતનો આધાર છે. બાળકો અને માતાઓની તંદુરસ્તી હશે તો તંદુરસ્ત સમાજનું નિર્માણ કરી શકાય છે.

- સ્થળાંતરીત આદિવાસીઓની આરોગ્યની સમસ્યા માટે અનેક ઉપાયો છે, જેનાથી તેમનું સ્વાસ્થ્ય સુધારી શકાય છે. આરોગ્યનું લગતુ જ્ઞાન માણસને પોતાની ટેવો, પૂર્વગ્રહ અને ખોટા ખ્યાલો દૂર કરવાની સમજ પ્રાપ્ત કરે અને આરોગ્યપૂર્ણ જીવન જીવવાનું બળ આપે છે. આધુનિક મેડીકલ પદ્ધતિ વિકસાવવા માટે સરકારશ્રી ઘણા નાણાં ખર્ચે છે. જે મુખ્યત્વે સમાજના શહેરી સમૃદ્ધ વર્ગને ઉપયોગી બને છે.

સંદર્ભસૂચી :

૧. જાન બ્રેમન (1997) : મૂડીવાદી ઉત્પાદન અને ગ્રામમજૂરોનું પરિભ્રમણ, સેન્ટર ફોર સોશિયલ સ્ટડિઝ, સુરત.
૨. પટેલ અર્જુન અને કિરણ દેસાઈ (1992) : ગ્રામિણ ગુજરાતમાં શ્રમ સ્થળાંતર, સેન્ટર ફોર સોશિયલ સ્ટડિઝ, સુરત.
૩. ગુપ્તા રમણિક : સંપાદક : આદિવાસી વિકાસ એ વિસ્થાપણ
૪. ઠાકર મિનાક્ષી : 2004 આદિવાસી વિકાસ અને વન , યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ.
૫. ભાવિ, વિ.એન. (1992) : તમે અને તમારું આરોગ્ય, નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ, ઇન્ડિયા